

0 Generelt

01 Innhold

Dette bladet omhandler gårdsrom som skal utbedres og fornyes i eldre bykvartaler. Det omfatter først og fremst planløsningsmessige forhold. Bladet går ikke inn på beplantning og utstyr eller arealbehov for ulike funksjoner. I praksis vil så vel valg av planter som arealdisponering avhenge av forholdene på stedet; gårdsrom kan være trange eller romslige, mørke og skyggefulle eller ha lyse, solfylte deler.

Innholdet bygger på erfaringer fra en rekke konkrete, gjennomførte eksempler på gårdsromsutbedringer. Eksempelene er samlet i 717.103 Utbedring av gårdsrom i bykvartaler. Eksempler.

02 Om gårdsrom

Den typen gårdsrom bladet tar utgangspunkt i, fins i eldre karrébebyggelse i eller nær sentrum i våre storbyer. De ligger vanligvis i kjernen av kvartalet og nås fra gate via portrom, trapperom eller smale åpninger mellom høye gavler. Gårdsrom danner ofte eneste atkomst til trapperom. I visse strøk av landet (f.eks. Bergen) er atkomsten til gårdsrommet nokså regelbundet fra trapperom.

Planer for disponering og bruk av gårdsrom bør utvikles i samarbeid med beboerne i den tilliggende byggingen.

03 Bakgrunn

Behovet for gårdsromsplanlegging oppsto i forbindelse med byfornyelsen i 1970- og 80-årene. Da ble det gitt utbedringslån og -tilskudd for bygningsmessige arbeider og tilskudd til å opparbeide gårdsrom. Forutsetningen var at gårdsrommene skulle være uteoppholdsplasser for beboerne i kvartalene. Dette innebar en endring fra den tradisjonelle bruken. Før måtte uteopphold finne sin plass nokså tilfeldig, underordnet andre aktiviteter, først og fremst lagrings-/oppbevaringsfunksjoner og næringsvirksomhet som håndverk og småindustri. Bakgrunnen for endringene kan ha vært at gamle ball-løkker og andre åpne arealer i bysentrene var blitt bygd ned. Gårdsrommene ble da de eneste arealene som kunne skaffes til uteopphold. Utnyttelse av gårdsrom til rekreasjons-, prydeformål og uteopphold er således et relativt nytt fenomen. Systematisk innhentet erfaringsmateriale fins bare i liten grad. Eksempelene som er brukt i bladet, er alle hentet fra Oslo.

04 Regler og retningslinjer

Etat for eiendom og utbygging i Oslo kommune har utarbeidet kriterier for planlegging av gårdsrom som kan få tilskudd til utbedring. Tilskuddene gis av Husbanken etter tilvisning fra kommunen. Kravene er bl.a. at «utearealet skal ha grøntanlegg, sitteplasser og lekeareal», og at «det samlede utearealet i et boligkvartal i utgangspunktet bør kunne brukes felles». Videre skal beboernes rett til å bruke arealet sikres ved tinglysning, og vedlikeholdet må være organisert, se pkt. 05.

05 Organisert vedlikehold

Organisert vedlikehold kan bety at en person eller en gruppe oppnevnes som ansvarlig. Det konkrete arbeidet kan gjøres på dugnad, av vaktmester eller av innleide firmaer. I mange fornyede kvartaler kombinerer man disse tre løsningene: Vaktmestre tar seg av det daglige arbeidet, dugnader holdes en eller to ganger i året, og større arbeider blir utført ved innleid hjelp.

06 Henvisninger

Byggforvaltning:
717.103 Utbedring av gårdsrom i bykvartaler.
Eksempler

Planløsning:
A 380.210 Gatetun
A 382.205 Utendørs idrettsplasser
A 388.510 Utemøblering i bymiljø

1 Grunnlag for planleggingen

Planlegging av gårdsrom hører til landskapsarkitekternes fagfelt. Siden gårdsromsplanlegging er et forholdsvis nytt område, har grunnlaget for planleggerne vært noe usikkert og i alle fall utilstrekkelig. Kriterier fra Oslo kommune har vært brukt, og individuelle planleggere har gradvis bygd opp erfaring på området.

11 Brukermedvirkning

Praktisk gårdsromsplanlegging bør alltid foregå i samråd med beboerne. Eksisterende oppdeling – med gjerder og murer mellom de forskjellige eiendommene i kvartalet – betyr et særlig problem: Ideallet, og en forutsetning for tilskudd til opparbeidelse, har vært å slå utearealene til eiendommene sammen til ett stort fellesareal. Det byr på juridiske problemer. Men selv der juridiske forhold er avklart, er beboerne vant med eksisterende oppdeling. De kan ha vanskelig for å forestille seg resultatet av sammenslåing. Dessuten trengs interesse og innspill fra beboerne i planleggingen for å sikre vedlikeholdet og at rommet blir brukt. Planleggerne bør delta på beboermøter tidlig i planleggingen og ha kontakt med beboerrepresentanter både under videre planlegging og under selve opparbeidelsen. Ikke sjelden vil en del av arbeidene dessuten bli gjort av beboerne på dugnad. Se fig. 11

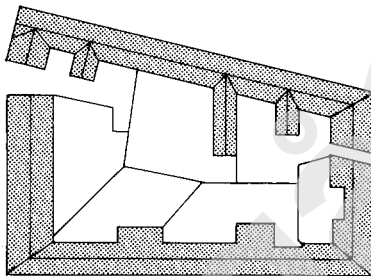

Fig. 11
Før utbedring deler murer og gjerder som følger eiendomsgrensene opp de fleste gårdsrommene. Første skritt i planleggingen er å sørge for at gjerder, murer og eventuelle skur og uønsket gårdsromsbebyggelse kan fjernes. Dette kan by på både juridiske og praktiske problemer.

12 Fysiske forhold

Fysiske forhold må kartlegges og analyseres. Utenom terrengforhold er følgende forhold viktige å iaktta:

- Sol og lys
Mange gårdsrom kan ha lite sol, selv midt på sommeren. Derfor gjelder det å utnytte mulige solfylte pletter best mulig. Som planleggingsgrunnlag trengs sol-/skyggekart, f.eks. for juni, september og mars kl. 1200 og 1600.
- Jordsmonn, jordtyper og grunnforhold
Jordsmonn har betydning for valg av beplantning og plassering av nyplantinger og for fundamentering/oppfylling under faste dekker som heller. Jordprøver bør tas og grunnforholdene undersøkes.

- Beliggenhet for trappeoppganger og portrom
Fra alle trapperomsløpene i kvartalene trengs gode forbindelser til oppholdsarealene i gårdsrom og til portrom. Gode forbindelser er vesentlig for gårdsrommenes sosiale funksjon: På veg ut eller inn trefes folk uformelt, stopper og snakker sammen.
- Eiendomsgrenser
Grenser er ikke bare av juridisk betydning. De markerer også en oppdeling av gårdsrom som brukerne er vant med. Ofte er dessuten forstøtningsmurer plassert i eiendomsgrenser. Av begge grunner kan det være hensiktsmessig å beholde markeringer av eiendomsgrensene i den nye planløsningen.

13 Gårdsromsfunksjoner

Følgende funksjoner bør iakttas og overveies:

- Noe grønt å se på
Gårdsrom skal fungere som grøntarealer. Viktige hensyn er derfor å bevare eksisterende trær, sørge for at nye trær og busker blir plantet og at gras og blomster får dominere framfor harde overflater. Som tommelfingerregel bør så mye være beplantet at det preger hovedinntrykket fra vinduene i leilighetene.
- Gjennomgangstrafikk og tilfeldige treff
Dette må regnes som hovedfunksjoner. Beboerne treffer hverandre tilfeldig på veg mellom oppgangene og uteplasser, men mest når de går ut og inn av gårdsrommet via portrom. Treffene kan være den viktigste oppholdsfunksjonen for voksne. (Offentlig gjennomgangstrafikk vil normalt ikke være tillatt; låste porter er en forutsetning for tilskudd.) Trafikklinjene bør være korte og direkte, men felles gangstier kan krysse hverandre, gå gjennom oppholdsarealer og møteplasser eller i randen av og med innsyn til plasser for opphold.
- Lek, ballspill
Få barn bor i gårdene i dag, men variert beboersammensetning er et mål. Det viser seg også at i gårdsrom hvor små barn leker, samles større barn og ungdom. Derfor bør gårdsrom ha både lekeplasser for de minste og tumleplass for de større.
- Annet uteopphold
Antakelig er både små og store uteoppholdsplasser ønskelig; noen skjermede, små sitteplasser og noen i større fellesarealer, ev. noen plasser ved oppgangene.
- Klestørk
Der de trengs, bør tørkestativer stå skjermet fra andre aktiviteter. Noen steder brukes tørkesnorer i stedet for tørkestativer på bakken. Dette varierer fra gård til gård, også innen det enkelte kvartal. Spørsmålet må derfor avklares med beboerne.
- Lagring/oppbevaring av søppel, brensel, sykler, redskaper m.m.
Alt unntatt sykkelparkering må skjermes, men alt må likevel være lett å nå. Lagringsplasser for søppel og brensel må nås enkelt både fra gate og fra oppgangene. Eventuell bygging av nye uteboder eller ombygging av eksisterende gårdsromsbebyggelse må tas opp med beboerne.

14 Krav til planløsning

Formulerte, offentlige krav til planløsning, arealnormer eller standarder for utstyr foreligger ikke. Tre forhold bør tillegges spesiell vekt:

- enkle og direkte forbindelser. Trafikk mellom oppganger, oppholdsarealer og portrom bør gå mest mulig direkte. Se pkt. 2
- enkel skjøtsel og vedlikehold
- riktig plassering av ulike arealer og funksjoner; deler av gårdsrom som ligger ugunstig, blir gjerne ikke brukt og kan ofte forfalle

2 Gårdsromsløsninger

Busker, trær, forstøtningsmurer, blomsterrabatter, kantstein, terrassering, skjermvegger, stier og eventuell ny eller bevart gårdsromsbebyggelse kan brukes til å skille mellom arealer til ulike formål. Det kan gjøres på mange måter avhengig bl.a. av forholdene på stedet. Eksisterende gårdsrom vil alltid gi ulike forutsetninger.

Planløsningen av gårdsrommet har konsekvenser for framtidig bruk. Løsningen er også vesentlig for skjøtsel og pleie og påvirker mulighetene til sosial kontakt mellom beboerne.

21 Tre hovedprinsipper for planløsning

Ulike forutsetninger til tross følger de fleste gårdsromsløsningene i grove trekk ett av tre hovedprinsipper. De tre prinsippene er vist i figurene 211 a, 212 a og 213. For hvert av de tre planprinsippene fins det mange varianter. Varianter kan utnytte fordeler, eventuelt minske ulemper ved prinsippene.

- 211 «Rundkjøring». Figur 211 a viser i prinsipp en «rundkjøring». Fordeler med en slik løsning er at alle oppgangene fra gårdsrommet knyttes nært sammen. I midten av gårdsrommet oppstår da et naturlig fellesareal som nås enkelt fra alle oppgangene.

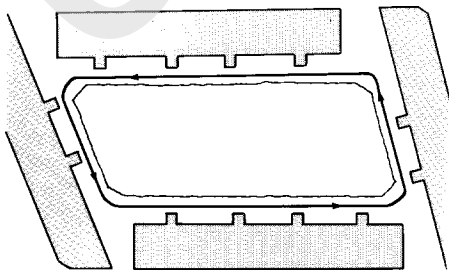

Fig. 211 a

Planprinsippet som er brukt i kvartalet Siebkes gt./Lakkegt./Jens Bjelkes gt./Sars gt., kan kalles en «rundkjøring». Det er mulig å foreta en sammenhengende «runde» langs fasadene, alle gårdene i kvartalet kan nås uten å krysse gjennom gårdsrommet. Som oftest, og særlig i store gårdsrom, danner sirkulasjonsnettet flere mindre runder innenfor den store langs fasadene (se fig. 211 b). Se også eksempel i 717.103 pkt. 11.

«Rundkjøringsløsninger» med én stor og mange mindre «runder» kan anses fordelaktig, spesielt i store gårdsrom. De øker variasjonsmulighetene og kan gjøre at flere mindre arealer fungerer sammen som en enhet for flere gårder i kvartalet. Se fig. 211 b.

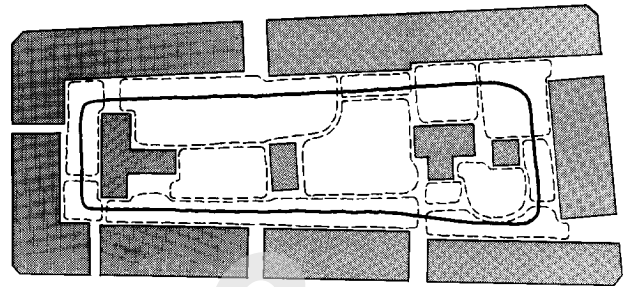

Fig. 211 b

En variant av «rundkjøring» i kvartalet Herslebs gt./Tøyengt./Jens Bjelkes gt./Motzfeldts gt. Et stort gårdsrom er delt i mange mindre grupperinger. Prinsippet er en «rundkjøring», men i tillegg til en sammenhengende «runde» langs ytterkanten av gårdsrommet gir tverr- og diagonalforbindelser muligheter for flere mindre «runder». Se også eksempel i 717.103 pkt. 15.

- 212 Løsning i «kjede». Mønsteret i fig. 212 a kan oppfattes som en løsning i «kjede». Prinsippet kan være egnet til å knytte sammen atskilte arealer til forskjellige formål i et langstrakt gårdsrom. Slike løsninger fremmer kanskje ikke et sosialt nettverk. Avhengig av formen kan det likevel i enkelte tilfeller bli nødvendig å bruke en slik løsning.

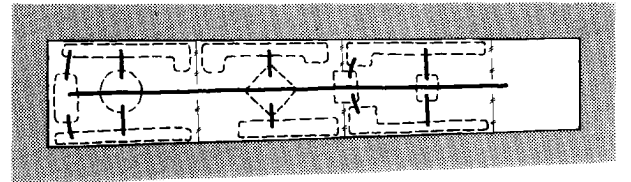

Fig. 212 a

Gårdsrommet i kvartalet Helgesensgt./Markvn./Steenstrupsgt./Grünersgt. kan kalles en «kjedeløsning»: Her er gårdsrommet delt i mindre arealer som er plassert langs en gangsti midt i gårdsrommet. «Runder» kan bare skje innenfor begrensede deler av gårdsrommet. Se også eksempel i 717.103 pkt. 12.

Lokale akser kan variere og effektivisere sirkulasjonsmønsteret i en «kjedeløsning». Se fig. 212 b.

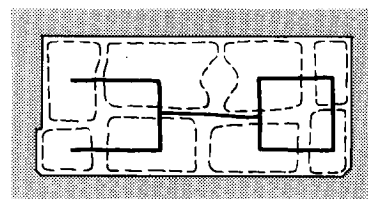

Fig. 212 b

Variant av «kjedeløsning» med knipper av rom i kvartalet Teglværksgt./Helgesensgt./Gøteborggt./Karlstadtgt. To grupper, hver på fire mindre grupperinger, er forbundet som «knipper», med bare én hovedforbindelse mellom de to knippene. Se også eksempel i 717.103 pkt. 14.

213 «Stjerneløsning». Mønsteret i fig. 213 kan oppfattes som en «stjerne». Blant fordelene med en slik løsning er at trafikken ledes gjennom det sentrale gårdsrommet og at det kan bidra til mange tilfeldige møter mellom beboerne. Løsningen kan imidlertid gå på bekostning av enkle og direkte forbindelser mellom oppganger og portrom.

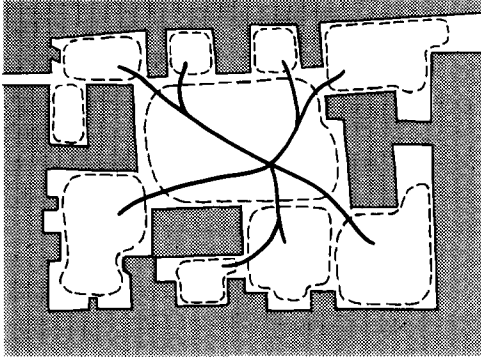

Fig. 213
Gårdsrom i kvartalet Olaf Ryes pl./Sofienberggt./Fossvn./Grüners gt. kan kalles «stjerneløsning». All sirkulasjon går gjennom et sentralt fellesareal. Det er ingen sammenhengende forbindelse langs ytterkanten av gårdsrommet. Se også eksempel i 717.103 pkt. 13.

22 Utforming

En kan velge mellom to prinsipielt forskjellige måter å utforme et gårdsrom på; en strengt geometrisk, symmetrisk, til tider nesten monumental form med sirlige flater «blott til pynt», eller en friere mer røff form. Med tanke på allsidig bruk av en sammensatt brukergruppe og et framtidig enkelt vedlikehold, i mange tilfeller gjennom dugnad, anbefales en friere og mer uanstrengt utforming, som ikke stiller de samme krav til et nitid og pertentlig vedlikehold.

23 Trafikk og sirkulasjon

Rette, direkte og korte forbindelser bør tilstrebes. Muligheter for varierte «rundturer» kan regnes som en fordel. Mye kan oppnås hvis det er mange åpninger i skillene mellom de ulike grupperingene. Mange forbindelsesmuligheter innen gårdsrommet vil fungere bedre enn få.

24 Arealdisponering

I de aller fleste gårdsrom blir utearealet skilt i et fellesareal som ligger midt i gårdsrommet (pkt. 32) og halvprivate arealer ved fasadene tilknyttet en eller en gruppe av oppganger (pkt. 31). Det ser ut til at forholdet mellom fellesareal og rom foran oppganger påvirker bruken av gårdsrommet i vesentlig grad. Viktige poenger er at velutstyrte oppgangsrom kan medføre at fellesarealene blir lite brukt til uteopphold, og omvendt at velutstyrte fellesarealer reduserer interessen for arealet nærmest oppgangene. Det siste blir godt illustrert i kvartalet Herslebsgt./Tøyengt./Jens Bjelkesgt./Motzfeldtsgt. (fig. 211 b og eksempel i 717.103 pkt. 15). Her er fellesarealene store, varierte og velutstyrte, men flere steder mangler planlagte benker, ve-

getasjon og tørkeplasser nær oppgangene. Kvartalet Teglværsgt./Helgesensgt./Gøteborggt. viser det motsatte (fig. 212 b og eksempel i 717.103 pkt. 14): Nærmest oppgangene ligger det forholdsvis store og velutstyrte arealer. De viser tegn til bruk, mens fellesarealet synes ubrukt til opphold. Antakelig fungerer det mest som en dekorativ bakgrunn.

3 Avgrensning av mindre arealer

31 Halvprivate arealer ved oppganger

Et kvartal består oftest av mange, sammenbygde gårder. De fleste har dørforbindelse fra trappeoppgangene til gårdsrommet, og mot portrom mellom gårdsrom og gata. Foran oppgangene til den enkelte gården fins ofte et areal med «tilhørighet» til oppgangen, se fig. 31 a og b. Arealet kan være opparbeidet og utstyrt for flere funksjoner; sitteplasser, sykkelstativer, som regel en plass for søppelkasser og ikke sjelden tørkestativer.

I gårdsrom hvor slike arealer mangler, fins også eksempler på at arealer nær gårdens fasader er skilt fra resten av gårdsrommet. Langs fasaden kan det ofte ligge et rent sirkulasjonsareal som ved sitt mønster minner litt om gater rundt parker, som f.eks. på Grünerløkka. Slike arealer får gjerne hardt dekke, en kantmarkering mot mykere overflater lenger inn i gårdsrommet, og er ikke tillagt oppholdsfunksjoner. Som regel mangler også tørkestativ, søppelkasser og sykkelparkering, se fig. 31 c.

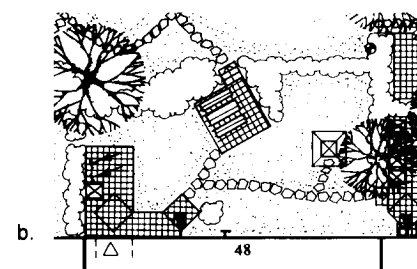
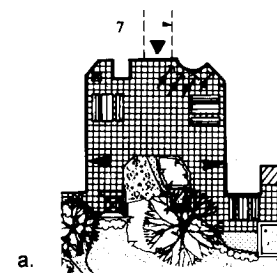

Fig. 31 a og b
«Oppgangstilhørig» uteareal i gårdsrom
a. Begrenset ved utstikkende eller inntrukne deler av gården. Se også 717.103 fig. 13.
b. Begrenset ved planløsning, markdekker og beplantning. Se også 717.103 fig. 14.

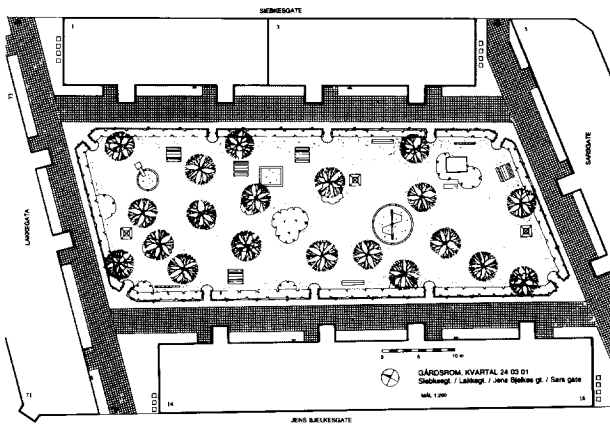

Fig. 31 c
Gårdsrom uten oppgangsrom
Gårdsrom med sirkulasjonsareal langs fasadene. Fellesarealet midt i kvartalet er skilt fra arealet nærmest fasadene. Arealet har fast dekke. (Kvartalet Siebkes gt./Lakkegt./Jens Bjelkes gt./Sars gt.) Se også 717.103 pkt. 11.

32 Fellesareal

Midt i gårdsrommet er muligheten for et større, sammenhengende fellesareal ofte best. Store kvartaler, med gårdsrom på 1 500 m² eller mer, kan ha flere fellesarealer. Dette gjelder særlig der bevart gårdsromsbebyggelse deler opp arealet. Ellers kan hekker, trær, lave gjerder eller forstøtningsmurer tjene som avgrensninger. Store fellesarealer kan vanligvis med fordel deles opp. Videre bør de være utrustet for flere formål, med lekeapparater, sitteplasser, grøntareal og prydvekster. Ballplass kan eventuelt innarbeides som en mindre, avgrenset del. Faste regler for disponeringen og opparbeidelsen har en ikke, og mulighetene er mange. Figur 32 a og b viser eksempler.

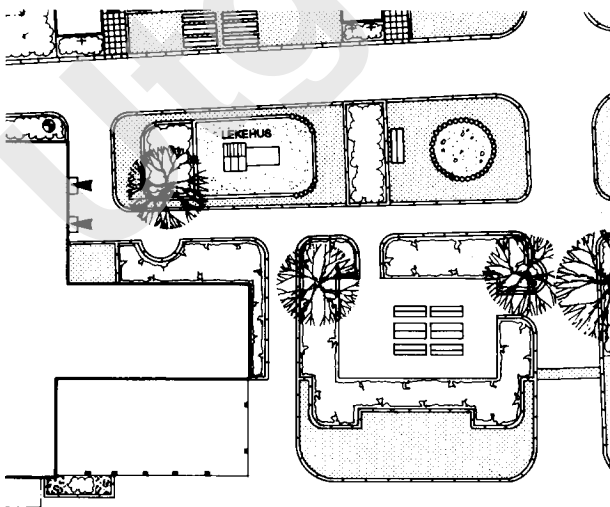

Fig. 32 a
I et utsnitt av planen for kvartalet Herslebs gt./Tøyengt./Jens Bjelkes gt./Motzfeldts gt. begrenses fellesarealet av bevart gårdsromsbebyggelse på to sider. Fellesarealet er differensiert; forskjellig overflatebehandling, kantmarkering og beplantning skiller funksjonene.

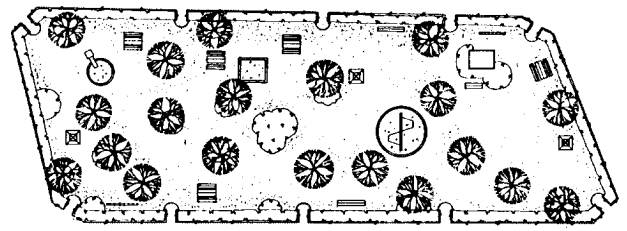

Fig. 32 b
Eksempler på disponering av fellesareal. I kvartalet Siebkes gt./Lakkegt./Jens Bjelkes gt./Sars gt. ligger mange funksjoner i ett stort, udifferensiert areal. Se også 717.103 pkt. 11.

33 Gjennomgangs- og overgangsarealer

Mindre arealer mellom fellesareal og oppgangstilhørig arealer viser seg gjerne å ha liten nytteverdi. Arealer av denne typen tjener gjerne bare til prydfornål og sirkulasjon, og fungerer ofte dårlig for begge formål; de kompliserer trafikkmønsteret fordi de skaper skiller og øker avstanden mellom oppganger og fellesareal. Når de er utstyrt for bestemte funksjoner, blir utstyret flyttet eller står ubrukt. Samtidig svikter vedlikeholdet. Små arealer med klare bruksmuligheter og annerledes plassering fungerer ofte bedre, se fig. 33 a og b.

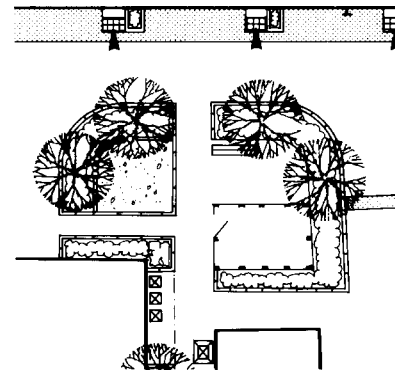

Fig. 33 a
Overgangsareal som er ment for mange funksjoner – lek, opphold og tørkeplass – men som ikke fungerer. Benkene er fjernet og bare halvparten av tørkeplassen blir brukt. (Kvartalet Herslebs gt./Tøyengt./Jens Bjelkes gt./Motzfeldtsgt.)

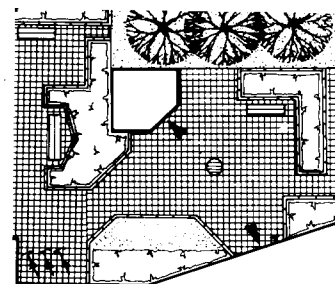

Fig. 33 b
Overgangsareal hvor møbler mangler. (Kvartalet Urtegt./Tøyengt./Heimdalsgt.)

34 Andre små arealer og grupper

En del små arealer og grupper av arealer trengs. For å fungere må de være bestemt for en klar funksjon, utrustet for formålet og være riktig plassert: De må ligge inne i eller i periferien av et større areal, f.eks. et oppgangstilhørig areal eller et fellesareal. De bør være avgrenset med vegger eller tette busker. Arealene kan ha L- eller U-form og være delvis åpne, eller ha skiller på alle sider og bare smale åpninger for atkomst. De første egner seg godt ved oppganger, f.eks. til sykkelparkering, eller som delvis skjermede oppholdsplasser i fellesarealer. Lukkede arealer kan skjeme søppelkasser og tørkeplasser. De egner seg også til skjerming av sittegrupper, ballspillplasser o.l. Denne typen små rom kan skifte funksjon etter behov. Smårom planlagt for klestørk kan f.eks. endres til rom for opphold. Se fig. 34 a – c.

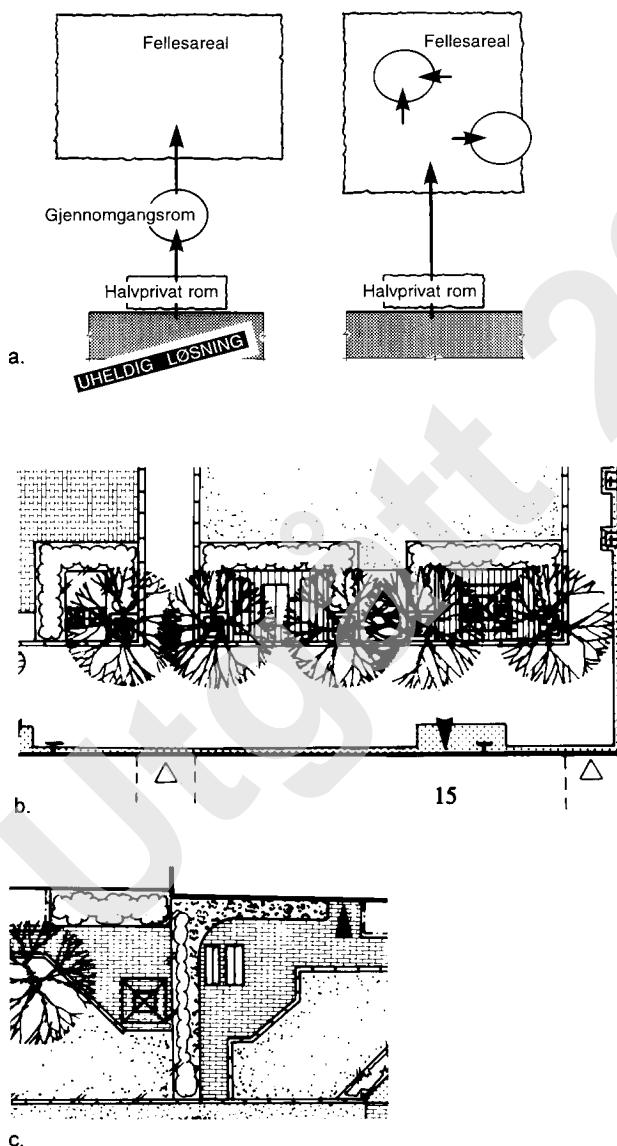

Fig. 34 a – c

- Lokalisering av mindre, avgrensede arealer i gårdsrom
- Mindre rom kan med fordel lokaliseres inne i eller i utkanten av fellesareal. Arealene bør være planlagt og utrustet for bestemte formål.
 - Små plasser for søppelkasser, klestørk eller for en sittegruppe plassert langs et sirkulasjonsareal ved oppganger
 - Delvis åpne, små plasser nær oppganger brukt til to forskjellige formål; til tørkeplass og til sittegruppe

4 Anbefalinger

- Trafikklinjer bør være enkle og direkte. Fra oppgangene bør det være mulig å nå alle deler av et gårdsrom (særlig portrom og fellesarealer) med færrest mulig passasjer gjennom andre arealer. Trafikklinjer kan gjerne møtes, krysse hverandre og passere nær plasser for opphold.
- Ulike arealer bør være avgrenset fra hverandre. Graden og arten av avgrensning kan variere, fra murer, gjerder og tette busker, til skiftninger av markdekke, kantstein og mer åpne romskiller av beplantning og lave vekster.
- Alle avgrensede arealer bør være utrustet for bestemte formål. Store arealer (mer enn 300 m²) bør planlegges og opparbeides for flere formål. Mindre arealer bør være utrustet for én enkelt funksjon, men kan med fordel utformes slik at funksjonen kan skifte, f.eks. mellom tørkeplass/sitteplass/sykkelparkering og i enkelte tilfeller plass for søppelkasser. Slike plasser krever omtrent samme areal og kan passe i noenlunde lik arealutforming.
- Mindre arealer for bestemte formål bør ligge inne i eller i tilknytning til større arealer som oppgangstilhørig eller andre fellesarealer i gårdsrommet.
- Avgrensede arealer ved oppganger er sannsynligvis mest naturlig i tilfeller der bygningskroppen har en slik form at den inviterer til det, f.eks. med inntrukne eller framskutte partier i fasaden.

5 Referanser

51 Forfatter og redaksjon

Dette bladet er utarbeidet av Jon Christophersen. Saksbehandler har vært Bjarne Hegdal. Redaksjonen ble avsluttet i oktober 1994.

52 Litteratur

- Bjørneboe, J., Halvorsen-Thorén, A.K., Sommerfelt, M., Christophersen, J. Gode utearealer i tettbygde strøk. Miljøverndepartementet, 1991.
- Christophersen, J. Å bo i ny bygård. Boforhold og bruk av nye sentrumsboliger. Norges byggforskningsinstitutt, prosjektrapport nr. 154. Oslo, 1994.
- Christophersen, J. og Lorange, R. Nye boliger i byen. Norges byggforskningsinstitutt, prosjektrapport nr. 10. Oslo, 1992.
- Jørgensen, I. Rapport fra spørreundersøkelse om bomiljøtiltak i Oslo 1977 - 83. Bydelsutvalgenes fellessekretariat i Oslo 1983.
- Larswall, M. Gård i stad. Lunds tekniska högskola/Byggforskningsrådet. Rapport nr. 31, 1993.
- Søholt, S. Gårdsrom som en del av byfornyelsen. Norges byggforskningsinstitutt, prosjektrapport nr. 136. Oslo, 1993.
- Sommerfelt, M. og Sæterdal, A. 10 års erfaring med nærmiljøarbeid i Oslo. NIBR rapport nr. 12. Oslo, 1988.